

Dr Anna Koprowicz
Dr Iwona Gumowska
Dr Ewa Piotrów
*Instytut Pedagogiki
Akademia Pomorska w Słupsku*

Percepcja rodzin generacyjnych o różnej strukturze u kobiet i mężczyzn w okresie późnej adolescencji

Abstract:

Perception of families of origin of different structures in women and men in the period of late adolescence

The purpose of this article is to determine possible differences between the image of the family of origin regarding persons brought up in complete families and teenagers brought up in families without one of the biological parents. The main problem is as follows: whether and in what way the evaluation of the family of origin is different in adolescents in the period of late adolescence brought up in families of a complete and incomplete structure? The research has been carried out on the basis of a diagnostic survey with the use of a survey questionnaire allowing to obtain essential details on the questioned persons and the Family Evaluation Scale – Polish adaptation of FACES-IV by D.H. Olson, prepared by A. Margasiński. The review of research, referring to the functioning of adolescents brought up in families of a different structure taking into consideration the consequences of being brought up in incomplete families, has been carried out in the article. The empiric part has been devoted to verification of hypothesis on differences in perceiving the family of origin by women and men in the period of late adolescence brought up in complete and incomplete families. The research results confirm that teenagers from incomplete families perceive their families as more chaotic, disengaged and enmeshed than their peers brought up in complete families. Statistically important differences in the evaluation of communication in a family and general satisfaction from functioning of a family system have not been found. Differences between women and men brought up in complete families are revealed in the scope of disengagement, enmeshment, chaos and communication between men and women from incomplete families however – only in the rigidity scale.

Wprowadzenie

Rodzina kształtuje człowieka. Jej struktura, atmosfera, sposób realizowania funkcji opiekuńczo-wychowawczej wpływają na kształtowanie osobowości dziecka, jego zainteresowań, systemu wartości, sposobu budowania relacji czy też wzorców funkcjonowania małżeństwa i rodziny. Na przestrzeni lat rodzina ulega jednak tak znacznym przekształceniom, dotyczącym zarówno jej struktury i funkcji, jak i ról pełnionych przez poszczególnych członków, że coraz więcej trudności przysparzają badaczom próby jej zdefiniowania. Tradycyjnie rodzina definiowana jest między innymi jako podstawowe środowisko życia i rozwoju dziecka (Bągiel, 2004),

zbiorowość ludzi powiązanych więzią małżeństwa, pokrewieństwa, powinowactwa lub adopcji (Tyszka, 1974) i złożony system, charakteryzujący się zorganizowanymi wzorcami interakcji (Minuchin, 1974). Rodzinę definiuje również Powszechna Deklaracja Praw Dziecka (art. 16., poz. 3.), pisząc o niej jako o naturalnej i fundamentalnej jednostce społeczeństwa, podlegającej ochronie ze strony społeczeństwa i państwa. Tradycyjne strukturalne modele rodziny zakładają, że we wspólnocie tej musi istnieć związek mężczyzny i kobiety, którzy wychowują dzieci. Obecnie jednak rodziny wychodzą poza te tradycyjne modele, coraz częściej mamy do czynienia z modelami alternatywnymi. Tworzą je rodzice samotnie wychowujący dzieci, osoby niepozostające w związku małżeńskim, czy też swoiste układy partnerskie typu LAT¹ czy DINKS² (Liberska, Matuszewska, 2015). Takie związki nie wpisują się już w tradycyjne definicje rodziny i zdają się nie mieć wspólnego mianownika, który pomoże w jednoznacznym zdefiniowaniu tej grupy społecznej. Co ciekawe, nawet Kodeks rodzinny i opiekuńczy, zawierający podstawowe przepisy prawne regulujące sytuację rodziny, nie definiuje pojęcia rodziny, choć wskazuje jednoznacznie, że tworzą ją mężczyzna i kobieta przez zawarcie związku małżeńskiego. Związek kohabitacyjny w tej regulacji prawnej nie jest uznawany za rodzinę, choć może się nią stać przez fakt urodzenia się dziecka (rodzinę tworzą rodzice i dzieci, nawet, jeśli między rodzicami nie istnieje więź prawna)³.

Zmiany w strukturze polskiej rodziny obrazują dane z Narodowych Spisów Powszechnych Rodziny i Mieszkań z lat 1970, 1978, 1988 1995, 2002 i 2011. Wskazują one między innymi na wzrost odsetka matek i ojców wychowujących dzieci samotnie (Szukalski, 2004). Dane spisu powszechnego z 2011r. pokazują, że w Polsce 53,3% ludności żyje w związkach małżeńskich z dziećmi, 2,4% w związkach nieformalnych, zaś 15,7% to rodzice samotnie wychowujący dzieci⁴.

Analiza sytuacji nieusamodzielnionej młodzieży poniżej 24 roku życia pokazuje, że 77,1% z nich żyje w rodzinach opartych o formalny związek rodziców, 20,3% - w rodzinach tworzonych przez samotnych rodziców, natomiast 2,6% - w rodzinach tworzonych przez dorosłych żyjących w konkubinacie (tamże).

¹ *Living apart together* - związek tworzony przez osoby, które pomimo emocjonalnego zaangażowania nie decydują się na wspólne zamieszkanie.

² *Double incom no kids* - para, która nie decyduje się na posiadanie potomstwa, koncentrując się na karierze czy innych sposobach rozwoju siebie.

³ Ustawa z dnia 25 lutego 1964r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy, art. 1 i art. 23 (Dz. U. z 2015, poz. 2082).

⁴ GUS, Warunki życia rodzin w Polsce, <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/dochody-wydatki-i-warunki-zycia-ludnosci/warunki-zycia-rodzin-w-polsce,13,1.html>, dostęp 22.09.2016

Pomimo tych zmian, rodzina wciąż pozostaje jedną z najważniejszych wartości, wskazywanych przez Polaków. Wyniki badań CBOS-u (2008, 2010) oraz GUS-u (2007) wskazują, że wśród Polaków powszechne jest przekonanie, że do prawdziwego szczęścia człowiek potrzebuje rodziny (92% wskazań). Dzieci, związki, relacje z ludźmi były w 2016 r. głównym źródłem zadowolenia Polaków. Z dzieci zadowolonych jest 95% rodziców, a ze swego związku - 88% badanych⁵.

1. Struktura rodziny a funkcjonowanie młodzieży

Struktura rodziny, w jakiej wychowuje się dziecko, ma znaczenie dla jego funkcjonowania społecznego, emocjonalnego i poznawczego. Liczne badania pokazują, jakie konsekwencje doświadczeń związanych z rozwodem rodziców, śmiercią jednego z nich lub wychowywania się od początku bez jednego z rodziców, ponoszą dzieci.

Gdy dziecko od początku wychowuje się bez jednego z rodziców, jego życie jest zubożone o doświadczenia związane z tradycjami, normami, historią jednej z rodzin. Często boryka się z brakiem wiedzy o własnych korzeniach (Miller, 1999), co szczególnie trudne staje się w okresie adolescencji - istotnym dla kształtowania poczucia tożsamości. Poważnym wyzwaniem w funkcjonowaniu emocjonalnym staje się poradzenie sobie ze świadomością porzucenia przez jednego z rodziców, co rodzi poczucie własnej niepełnowartościowości. Badania pokazują, że mężczyźni wychowujący się bez ojca nie mają właściwego wzorca ojcostwa, co skutkuje w ich dorosłym życiu trudnościami w angażowaniu się w rozwój i wychowanie dziecka, oraz budowaniu więzi emocjonalnej z dzieckiem (Baran, 2007). Nieobecność ojców zaburza rozwój psychoseksualny chłopców, utrudniając proces identyfikacji z własną płcią. Z kolei córkom wychowywanym bez ojców brakuje męskiego wzorca, dzięki któremu mogłyby rozwijać swoją odmienność jako kobiety, co powoduje niedowartościowanie i później tendencję do przyjmowania postawy ostrej rywalizacji, która ma maskować niepewność (tamże). Badania pokazują ponadto, że obecność i jakość relacji z ojcem ma znaczenie dla tempa dojrzewania płciowego dziewczynek. Córki kobiet, doświadczających wysokiego stresu w związku z nieobecnością biologicznego rodzica swoich dzieci, dojrzewały szybciej w porównaniu

⁵ CBOS, Zadowolenie z życia. Komunikat z badań nr 3/2017.

http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2017/K_003_17.PDF, dostęp 27.08.2017.

z rówieśnikami, mającymi dobre relacje i częsty kontakt ze swoimi ojcami (Ellis i in., za: Brzezińska, Appelt, Ziółkowska, 2016).

W przypadku zmiany struktury rodziny na niepełną na skutek śmierci jednego z małżonków, rodzina musi uporać się z kryzysem i żałobą. Dzieci, oplakując ważną dla siebie osobę, niejednokrotnie nie mogą doświadczać adekwatnego wsparcia ze strony drugiego z rodziców, który - przezywając żałobę na swój sposób, może stać się emocjonalnie niedostępny i niewrażliwy na potrzeby potomstwa. W zależności od wieku i swojej pozycji w strukturze rodziny, dzieci mogą mieć tendencję do roztaczania opieki nad rodzicem, aby zastąpić mu zmarłego współmałżonka, co może się okazać zadaniem przekraczającym możliwości przystosowawcze dziecka. Takie odwrócenie ról społecznie przypisanych dzieciom i dorosłym nosi w literaturze nazwę parentyfikacji (za: Rostowska, Borchet, 2016) i skutkuje brakiem możliwości realizacji przez dziecko własnych zadań rozwojowych, związanych z nauką, zabawą, relacjami rówieśniczymi (Schier, 2010), czego odroczonym następstwem mogą być trudności w relacjach społecznych oraz obniżone własne kompetencje rodzicielskie (Rostowska, 2016). Badania potwierdziły związek pomiędzy występowaniem depresji oraz bólów psychogennych i aleksytymii a dziecięcym doświadczeniem wpisania w rolę opiekunów swoich matek (Schier, 2010). Sam fakt utraty rodzica we wczesnym dzieciństwie, nawet jeśli nie był później związany z procesem parentyfikacji, wskazuje się jako istotny czynnik ryzyka depresji w dorosłości (Seligman, Walker, Rosenhan, 2003). Ponadto śmierć jednego z rodziców często sprawia, że dziecko staje się całym światem dla rodzica żyjącego, co z kolei rodzi uruchomienie u dziecka silnego poczucia obowiązku i utrudnia proces separacji w okresie adolescencji (Siewierska i in., 2010).

Od kilkunastu lat szczególne zainteresowanie badaczy wzbudza sytuacja, w której rodzina rozpadła się na skutek rozwodu rodziców. Wśród konsekwencji, jakie ponoszą dzieci, wskazuje się doświadczenie wstydu, poczucia winy, lęku przed porzuceniem, żałoby. Naruszone zostają podstawowe potrzeby psychiczne dzieci, takie jak potrzeba bezpieczeństwa, miłości obojga rodziców i przynależności do rodziny (Czerederecka, 2010). Odejście jednego z rodziców zmienia strukturę rodziny, a to pociąga za sobą zmianę zachowania rodzica w roli matki lub ojca i w związku z tym - zmianę relacji i jakości interakcji między rodzicem a dzieckiem (Brągiel, 1999). Innymi problemami, które mogą pojawić się u dzieci rozwodzących się rodziców są zahamowane dorastanie, pseudodorastanie czy też regres rozwojowy (Beisert, 2000). Rozwód rodziców wiąże się także ze zmianą warunków życia

dziecka, ograniczeniem zasobów materialnych, wprowadzeniem w obce środowisko nowych rodzin rodziców i koniecznością reorganizacji życia, co niejednokrotnie przekracza zakres możliwości adaptacyjnych młodego człowieka (Czerederecka, 2010). W literaturze przedmiotu od kilku lat funkcjonuje termin „Dorośle Dzieci Rozwiedzionych Rodziców” (DDRR), zaproponowany przez Jima Conway’a (2014). Termin ten wskazuje, że można zauważyć pewien zespół cech, charakterystycznych dla osób, które doświadczyły w dzieciństwie rozwodu rodziców i towarzyszącego mu konfliktu. W efekcie swoich doświadczeń osoby te w życiu dorosłym obawiają się porzucenia, dlatego są nadmiernie ugodowe, podporządkowane, łatwo rezygnują z własnych potrzeb, by nie prowokować konfliktów. Mają poczucie pustki wewnętrznej, często doświadczają stanów depresyjnych. Są nieufne w stosunku do innych ludzi, z obawy przed zranieniem powierzchownie angażują się w związki (Piotrowska, 2012). Z badań J. Brągiel (1999) wynika, że osoby, które doświadczyły w dzieciństwie rozwodu rodziców, oceniają, że zdarzenie to negatywnie wpłynęło między innymi na ich osobowość i obraz samego siebie oraz późniejsze trudności we własnym małżeństwie i pożyciu seksualnym.

W przypadku rekonstrukcji rodziny pojawiają się problemy związane z włączeniem w nowy system rodzinny i koniecznością przystosowania się do nowej sytuacji, akceptacji nowego partnera rodzica, a czasami ich wspólnych dzieci. A. Lewandowska-Walter (2009, s.277) dostrzega, że rodziny zrekonstruowane „tworzą się na bazie straty, a więc kryzysu, którego doświadczyli w przeszłości” jego członkowie. W rodzinach tych występują specyficzne problemy emocjonalne, wynikające z rozpadu pierwszej rodziny i procesu scalania jej w zmienionym składzie. Często występuje w nich brak jasności w obszarze pełnienia ról w rodzinie i wobec dziecka z poprzedniego związku (tamże). Potwierdzają to wyniki badań H. Cudaka (2005), które wskazują na rezygnację ze stosowania oddziaływań wychowawczych w postaci kar i nagród przez ojczymów i macochy, co podyktowane jest ucieczką od odpowiedzialności za nie swoje dzieci, nieuregulowaną sytuacją prawną-rodziną oraz brakiem akceptacji w relacjach macocha/ojczym – dziecko.

Badania pokazują znaczące różnice w funkcjonowaniu dzieci i młodzieży wychowywanej w rodzinach pełnych i niepełnych.

K. Wałęcka-Matyja (2009) stwierdza, że specyfika oddziaływań wychowawczych w rodzinach o różnej strukturze silnie determinuje style zachowań społecznych młodzieży. Porównując młodzież wychowywaną w rodzinach pełnych,

zrekonstruowanych i niepełnych uzyskała wyniki świadczące o tym, że pesymizm i bezradność częściej cechuje dziewczęta z rodzin niepełnych, niż pełnych i zrekonstruowanych. Ponadto dziewczęta z rodzin pełnych rzadziej stosowały uległo-zależny styl budowania relacji interpersonalnych, co Autorka tłumaczy silnym poczuciem przynależności do grupy rodzinnej. W kontaktach społecznych częściej przejawiały również pewność siebie i życzliwość. Dziewczęta z rodzin niepełnych, w przeciwieństwie do ich rówieśnic z rodzin pełnych, miały większą tendencję do reagowania agresywnego. Również chłopców wychowywanych w rodzinach pełnych cechował wyższy poziom samoakceptacji, pewności siebie i życzliwości w stosunku do innych w porównaniu z chłopcami wychowywanymi w rodzinach niepełnych i zrekonstruowanych. U chłopców z rodzin niepełnych występował pesymizm, bezradność oraz tendencje do stosowania stylu agresywno-sadystycznego w relacjach interpersonalnych. Zarówno dziewczęta, jak i chłopców z rodzin pełnych częściej cechowała otwartość na doświadczenia, niż osoby wychowywane w rodzinach o innej strukturze. Okazało się, że najczęściej skłonność do pozytywnego wartościowania doświadczeń życiowych i ciekawość poznawczą przejawiały dziewczęta i chłopcy z rodzin pełnych.

W kolejnych badaniach Wałęcka-Matyja (2010) stwierdziła, że struktura rodziny różnicuje odczuwany przez młodzież poziom poczucia bezpieczeństwa. Dziewczęta i chłopcy wychowywani w rodzinach pełnych odczuwają bardziej optymalny poziom poczucia bezpieczeństwa, niż osoby wychowywane w rodzinach niepełnych i zrekonstruowanych. Wyniki te mogą świadczyć o długotrwałych następstwach doświadczenia rozpadu rodziny, które naruszają poczucie bezpieczeństwa dzieci.

Młodzież z rodzin zrekonstruowanych i niepełnych gorzej ocenia jakość klimatu emocjonalnego w rodzinach, niż ich rówieśnicy mieszkający z matką i ojcem. Częściej też przejawia brak zadowolenia z jakości relacji wewnątrzrodzinnych i wzorców interakcji w rodzinie (Wałęcka-Matyja, 2009). Takie cechy środowiska rodzinnego tworzą mniej korzystne warunki rozwoju dziecka, niż w rodzinie pełnej.

2. Badania własne

N. Han-Ilgiewicz (1995), biorąc pod uwagę kompletność struktury rodziny, wyróżniła rodziny pełne; rodziny niepełne - tworzone przez niezamężną matkę z dzieckiem; rodziny zdekompletowane na skutek śmierci jednego z rodziców;

rodziny rozbite - opuszczone przez matkę lub ojca oraz rodziny zrekonstruowane, w których skład wchodzi ojczym lub macocha. M. Tyszkowa (1974) stosuje natomiast termin *rodzina niepełna* jako przeciwieństwo terminu *rodzina pełna*. W ujęciu autorki rodzina niepełna powstaje wówczas, gdy tylko jeden rodzic biologiczny zajmuje się gospodarstwem domowym i wychowywaniem dzieci. Na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto taki właśnie podział - zakwalifikowano osoby badane do grupy osób wychowujących się w rodzinach pełnych lub niepełnych, bez dodatkowego różnicowania ze względu na charakter tej „niepełności” struktury rodzinnej. Nie uwzględniono w tym podziale ewentualnej dysfunkcyjności systemu rodzinnego czy też napięć i kłótni między rodzicami, ponieważ jednym z zamierzeń projektu było sprawdzenie, czy istotnie sam fakt doświadczania opieki obojga rodziców jest czynnikiem sprzyjającym tworzeniu bardziej korzystnych warunków wychowania i rozwoju.

Za cel badań postawiono sobie ustalenie ewentualnych różnic pomiędzy obrazem rodziny generacyjnej, jaki mają osoby wychowujące się w pełnych rodzinach z młodzieżą wychowywaną w rodzinach bez jednego z rodziców biologicznych. Postawiono główny problem badawczy: *Czy i w jaki sposób różni się ocena rodziny generacyjnej u młodzieży w okresie późnej adolescencji wychowywanej w rodzinach o pełnej i niepełnej strukturze?* Hipoteza główna zakłada, że pomiędzy młodzieżą wychowywaną w rodzinach o pełnej i niepełnej strukturze istnieją różnice w ocenie spójności i elastyczności systemu rodzinnego, a także komunikacji pomiędzy poszczególnymi członkami rodziny. Przyjęto, że młodzież wychowywana w rodzinach pełnych lepiej ocenia swoją rodzinę na wszystkich wymiarach wyróżnionych w modelu kołowym D. Olsona. Ponadto założono, że kobiety będą lepiej oceniać rodziny generacyjne, niż mężczyźni. Hipoteza o różnicy między kobietami i mężczyznami wynika ze znajomości specyfiki rozwoju w okresie adolescencji oraz znajduje uzasadnienie w wynikach badań. Konflikty z rodzicami i kryzys autorytetu dorosłych oraz odrzucenie wartości prezentowanych przez rodziców, są wpisane w specyfikę okresu dorastania i mają sprzyjać budowaniu autonomii nastolatka. Silniejsze tendencje do wyraźnego zaznaczania swojej odrębności występują u chłopców (Obuchowska, 1982). Jak zauważa E. Erikson (za: Wysota, Pilarska, Adamczyk, 2014, s. 104): „indywiduacja i dążenie do niezależności to kluczowe zadania rozwojowe dla mężczyzn, natomiast w przypadku kobiet tożsamość kobiety staje się kompletna wraz z ustanowieniem przez nią intymnego związku”. Takie uwarunkowania rozwojowe chłopców mogą sprzyjać bardziej

krytycznemu ocenianiu swoich rodziców, stosowanych przez nich oddziaływań wychowawczych, ich przywództwa, norm, zasad oraz całego systemu rodzinnego. Ponadto z badań przeprowadzonych przez E. Naporę (2013) wynika, że dorastające dziewczęta lepiej oceniają jakość swojej komunikacji z matką, niż dorastający chłopcy, zaś K. Wałęcka-Matyja (2009) ustaliła, że chłopcy z rodzin pełnych, rozbitych i zrekonstruowanych częściej niż dziewczęta wskazywali na niską jakość klimatu rodzinnego.

W badaniu wzięło udział 140 osób - 92 kobiety i 48 mężczyzn. Grupę podstawową stanowi 75 osób wychowywanych w rodzinach pełnych (31 mężczyzn i 44 kobiety), grupa kontrolna zaś składa się z 65 osób (17 mężczyzn i 48 kobiet) wychowujących się w rodzinach niepełnych (tworzonych przez samotnego rodzica, rozbitych przez rozwód lub separację, zrekonstruowanych). Sondaż prowadzony był wśród młodzieży w okresie późnej adolescencji (przedział wiekowy badanych osób: 18-23 lata), związanym z nabywaniem zdolności do kształtowania swego życia (Obuchowska 2000). Młodzież na tym etapie ma już w miarę skryształizowaną tożsamość i ukształtowaną osobowość, co pozwala na dokonywanie względnie obiektywnych ocen dotyczących samego siebie i sytuacji rodzinnej. Badaniami objęto uczniów klas maturalnych szkół ponadgimnazjalnych oraz studentów pierwszego roku uczelni wyższych, bowiem niektóre z zadań testowych wykorzystanych w projekcie wymagają ukończenia 17. roku życia i co najmniej przeciętnego poziomu funkcjonowania intelektualnego⁶. Dobór populacji był celowy - rekrutację osób chętnych do udziału w badaniu prowadzono w województwie pomorskim i zachodniopomorskim, w sześciu szkołach średnich oraz jednej uczelni wyższej. Ankiety przeprowadzane były w trakcie zajęć, udział w badaniu był dobrowolny.

W całym projekcie badawczym, dotyczącym funkcjonowania młodzieży z rodzin pełnych i niepełnych, zastosowano osiem różnych narzędzi badawczych. Na potrzeby niniejszego opracowania wykorzystano dane zebrane dzięki następującym narzędziom:

1. Skala Oceny Rodziny - jest polską adaptacją FACES-IV D.H.Olsona, przygotowaną przez A. Margasińskiego. Kwestionariusz składa się z 64 twierdzeń pozwalających na ocenę funkcjonowania rodziny w ośmiu skalach: zrównoważona spójność, niezwiązanie, splątanie, zrównoważona elastyczność, sztywność,

⁶ Prezentowane badania są częścią interdyscyplinarnego projektu badawczego realizowanego ze środków na badania statutowe Wydziału Nauk Społecznych Akademii Pomorskiej w Słupsku (nr 29.2.16)

chaotyczność oraz komunikacja i zadowolenie z życia rodzinnego (Margasiński, 2013).

2. Kwestionariusz ankiety, pozwalający na uzyskanie informacji o respondentach dotyczących płci, wieku, wykształcenia oraz innych danych, istotnych w całym programie badawczym, a nieujętych w tym opracowaniu.

Celem ustalenia różnic w spostrzeganiu rodziny generacyjnej pomiędzy młodzieżą z rodzin pełnych oraz niepełnych, zastosowano test t dla prób niezależnych. Przyjęto poziom istotności statystycznej $p \leq 0,05$. Wyłonienie skupień charakterystycznych dla badanej młodzieży stało się możliwe dzięki analizie skupień metodą k-średnich. Obliczenia wykonano przy pomocy programu „Statistica”.

3. Wyniki analizy naukowej

Klimat rodziny, w jakiej wychowuje się dziecko, rzutuje na jego rozwój emocjonalny oraz obraz samego siebie. Ma również związek z inteligencją emocjonalną młodzieży, której rozwojowi sprzyjają bliskie więzi w rodzinie, zbalansowany poziom elastyczności systemu rodzinnego i efektywna komunikacja (Błażek, Kaźmierczak, 2009).

Skala Oceny Rodziny (SOR) pozwala na ustalenie, jaki obraz rodziny generacyjnej mają badani. D. Olson (za: Margasiński, 2006) za istotne wymiary funkcjonowania rodziny uznał spójność, elastyczność i komunikację. Spójność definiowana jest jako więź emocjonalna pomiędzy członkami rodziny, której wskaźnikami są między innymi bliskość emocjonalna poszczególnych członków rodziny i jakość granic psychologicznych między nimi, wspólne zainteresowania, wspólny krąg znajomych, konsultowanie podejmowanych decyzji. Autor wyróżnia trzy stopnie nasilenia spójności w rodzinie: niezwiązanie, zrównoważona spójność i splątanie. Kolejny wymiar - elastyczność, rozumiany jest jako „jakość i stopień zachodzących w systemach rodzinnych zmian związanych z przywództwem, pełnionymi rolami, zasadami wzajemnych relacji i w wyniku procesów negocjacyjnych pomiędzy członkami rodziny” (tamże, s. 74). Jej wskaźnikami są role przyjmowane przez poszczególne osoby, zakres przywództwa, zasady określające związki między członkami rodziny. Trzy poziomy elastyczności wyróżnione w modelu kołowym to: sztywność, zrównoważona elastyczność oraz chaotyczność. Wymiar trzeci w modelu stanowi komunikacja, czyli wykorzystywana przez dany system rodzinny umiejętność efektywnego porozumiewania się. Przez wielu

badaczy jest ona traktowana jako fundament związków w rodzinie i jedno z najważniejszych uwarunkowań jakości relacji rodzinnych (Harwas-Napierała, 2006). Odzwierciedla ona klimat emocjonalny w rodzinie. Jest istotnym wskaźnikiem zainteresowania i zaangażowania w życie członków rodziny (Grygielski, 1999). Badania pokazują, że jasność komunikowania się rodzica z dzieckiem jest najkorzystniejsza dla rozwoju młodzieży (Bee, 2004).

Zdrowemu funkcjonowaniu systemu rodzinnego najbardziej sprzyjają: zrównoważona spójność, zrównoważona elastyczność oraz wysoka zdolność efektywnej komunikacji (Margasiński, 2006). SOR pozwala również na uzyskanie wyniku, świadczącego o ogólnym zadowoleniu z życia rodzinnego. Skala ta powiązana jest ze skalą zrównoważonej spójności i zrównoważonej elastyczności - im bardziej zrównoważony system rodzinny - tym wyższy poziom zadowolenia z funkcjonowania rodziny.

Tabela nr 1 obrazuje rozkład wyników uzyskanych w teście SOR przez osoby badane wychowujące się w rodzinach pełnych i niepełnych. Wyróżnione zostały wyniki o zadowalającej istotności statystycznej.

Tabela nr 1.: Zestawienie średnich wyników w teście SOR - porównanie osób wychowujących się w pełnych i niepełnych rodzinach

Skala SOR	Rodzina niepełna		Rodzina pełna		t	F	p
	średnia	SD	średnia	SD			
Zrównoważona	25,37	6,18	26,97	5,37	-1,64	1,33	0,10
Zrównoważona	22,83	5,72	23,73	4,67	-1,03	1,50	0,31
Niezwiazanie	17,55	5,49	15,56	5,41	2,16	1,03	0,03
Splątanie	16,80	4,53	15,17	4,20	2,20	1,16	0,03
Sztywność	18,09	5,44	18,41	4,51	-0,38	1,46	0,70
Chaotyczność	19,29	5,22	16,53	5,27	3,10	1,02	0,01
Komunikacja	34,80	9,27	36,69	8,61	-1,25	1,16	0,21
Zadowolenie	34,91	9,64	37,20	8,02	-1,54	1,45	0,13

Źródło: badania własne

Analiza uzyskanych wyników pozwala na ustalenie, że istnieją istotne statystycznie różnice pomiędzy młodzieżą wychowującą się w pełnych i niepełnych

rodzinach w skalach: niezwiązanie, splątanie i chaotyczność. Badani wychowujący się w rodzinach niepełnych odczuwają mniejszą bliskość emocjonalną pomiędzy członkami rodziny i mniejsze poczucie wspólnoty z nimi, niż młodzież z rodzin pełnych. Spostrzegają też swoje rodziny jako chaotyczne, w których trudno jest podejmować wspólne działania, z brakiem jasno ustalonych reguł, niekonsekwencją i nieefektywnością w działaniu (Margasiński, 2013). Wydaje się to zrozumiałe i niejako wpisane w definicję rodzin niepełnych, doświadczających trudności z jasnym określeniem ról, organizacją życia rodzinnego i efektywnym radzeniem sobie z trudnościami. Nieobecność jednego z rodziców nadmiernie obciąża tego, który sprawuje bieżącą opiekę nad dzieckiem, co utrudnia efektywne funkcjonowanie w roli rodzicielskiej. Nadmiar obowiązków może rodzić frustrację, czy wyczerpanie skutkujące m.in. deficytem czasu poświęcanego dziecku i niekonsekwencją w stawianych mu wymaganiach. Ponadto rodzice samotnie wychowujący dzieci często zmuszeni są do korzystania z pomocy innych osób w wypełnianiu zadań wynikających z funkcji rodzicielskiej (Gumowska, Koprowicz, Piotrow, 2017), co w niektórych sytuacjach może wprowadzać chaos w życie rodzinne, głównie w obszarze pełnionych ról i związanym z nimi podziałem obowiązków oraz odpowiedzialności za ich wypełnianie.

Ciekawe natomiast jest to, że w tej samej grupie badanych zarazem częściej sygnalizowane jest również splątanie, usytuowane na przeciwległym krańcu wymiaru spójności. Oznacza to, że w części rodzin niepełnych istnieje problem z jasnym, czytelnym stawianiem granic, pozwalającym poszczególnym członkom rodziny na zachowanie autonomii. Można przypuszczać, że dzieje się tak, gdyż samotny rodzic może mieć tendencję do nadmiernego wikłania dzieci w swoje sprawy i poszukiwania u nich oparcia, którego brakuje mu w nieobecnym partnerze. Przerzucenie odpowiedzialności za życie i uczucia dorosłych członków rodziny narusza granice dzielące świat dorosłych rodziców od świata dzieci (Early, Cushway, 2002).

Co ciekawe, różnice między badanymi grupami w skali komunikacji i zadowolenia z funkcjonowania rodziny generacyjnej okazały się nieistotne statystycznie. Wydaje się to sprzeczne z założeniami modelu, w którym przyjmuje się, że im większy poziom zrównowżenia rodziny, tym większe zadowolenie. Pojawiło się więc pytanie, jak to możliwe, że osoby, oceniające swoje rodziny jako chaotyczne, splątane i niezwiązane, są zadowolone z komunikacji pomiędzy poszczególnymi członkami rodzin oraz z ogólnego funkcjonowania systemu

rodzinnego w podobnym stopniu, jak osoby niesygnalizujące takich problemów w swojej rodzinie generacyjnej. Istotne w zrozumieniu tego paradoksu może być poszukiwanie innych zmiennych, mogących warunkować takie wyniki. Jedną z nich, uwzględnioną w badaniach, jest płeć respondentów. Sprawdzone, czy młode kobiety i mężczyźni wychowywani w rodzinach o pełnej i niepełnej strukturze różnią się od siebie w ocenie rodziny generacyjnej. Wyniki analiz statystycznych zostały przedstawione w tabelach 2. i 3.

Kobiety i mężczyźni wychowujący się w rodzinach pełnych różnią się w ocenie niezwiązania, splątania, chaotyczności oraz komunikacji w rodzinie. Mężczyźni częściej wskazują swoje rodziny jako chaotyczne, splątane i niezwiązane. Kobiety zaś istotnie lepiej oceniają komunikację w swoich rodzinach generacyjnych, co jest spójne z cytowanymi wcześniej wynikami badań (por. Napora, 2013; Wałęcka-Matyja, 2009).

Tabela nr 2.: Zestawienie średnich wyników w teście SOR - porównanie kobiet i mężczyzn wychowujących się w pełnych rodzinach

Skala SOR	Mężczyźni		Kobiety		t	F	p
	średnia	SD	średnia	SD			
Zrównoważona	25,97	5,52	27,68	5,21	-1,37	1,12	0,17
Zrównoważona	22,64	4,79	24,50	4,48	-1,72	1,14	0,09
Niezwiązanie	17,16	4,88	14,43	5,53	2,21	1,28	0,03
Splątanie	17,39	4,36	13,61	3,33	4,24	1,712	0,01
Sztywność	19,58	4,98	17,59	3,99	1,92	1,56	0,06
Chaotyczność	18,03	5,11	15,48	5,18	2,11	1,03	0,04
Komunikacja	33,90	8,17	38,66	8,44	-2,43	1,07	0,02
Zadowolenie	35,84	8,33	38,16	7,74	-1,24	1,16	0,22

Źródło: badania własne

Tabela nr 3.: Zestawienie średnich wyników w teście SOR - porównanie kobiet i mężczyzn wychowujących się w niepełnych rodzinach

Skala SOR	Mężczyźni		Kobiety		t	F	p
	średnia	SD	średnia	SD			
Zrównoważona	25,65	6,29	25,27	6,21	-0,21	1,03	0,83
Zrównoważona	22,76	5,87	22,85	5,73	0,05	1,05	0,96
Niezwiązanie	18,53	4,40	17,21	5,83	-0,85	1,76	0,39
Splątanie	17,24	5,08	16,65	4,36	-0,46	1,36	0,65
Sztywność	20,76	4,68	17,15	5,41	-2,45	1,33	0,02
Chaotyczność	18,71	4,41	19,50	5,51	0,53	1,56	0,59
Komunikacja	33,65	8,46	35,21	9,59	0,59	1,28	0,55
Zadowolenie	34,00	7,32	35,23	10,38	0,45	2,01	0,65

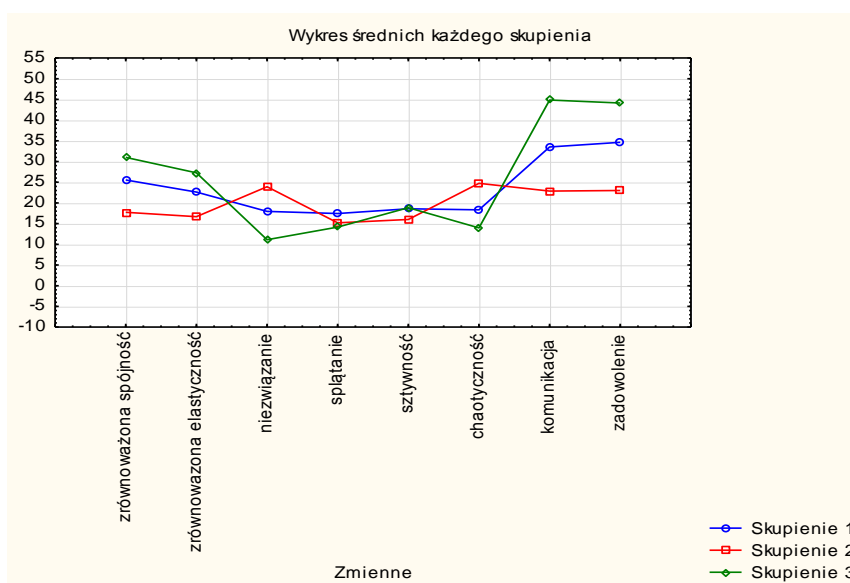
Źródło: badania własne

W grupie młodzieży wychowującej się w rodzinach niepełnych istotne statystycznie różnice między kobietami i mężczyznami występują jedynie w ocenie sztywności - kobiety oceniają swoje rodziny jako mniej sztywne, niż mężczyźni. Może to być uwarunkowane opisanym powyżej mechanizmem związanym z przypisywanym mężczyznom zdaniem rozwojowym, jakim jest dążenie do niezależności, czego efektem może być subiektywne odczucie nadmiernego ograniczania wynikającego z przywództwa rodziców i narzucanych przez nich norm.

Kolejnym etapem analizy było sprawdzenie, czy badanych można pogrupować w taki sposób, aby uzyskać pewne charakterystyczne skupienia osób, mających najbardziej podobny obraz rodziny generacyjnej. W tym celu zastosowano analizę skupień metodą k-średnich.

Uzyskano trzy skupienia, charakteryzujące się stosunkowo wysoką spójnością wewnątrz grup i wystarczającą wariancją między poszczególnymi grupami. Skupienia te zostały przedstawione na rysunku 1.

Rys. 1.: Skupienia badanych wyróżnione metodą k-średnich

Źródło: badania własne

W skład skupienia pierwszego weszło 69 osób, dla których charakterystyczne są przeciętne w badanej grupie wyniki w skali zrównowazonej spójności, zrównowazonej elastyczności, niezwiązania, chaotyczności, zadowolenia i komunikacji oraz najwyższe w skalach splątania i sztywności. W grupie tej stosunkowo równomiernie rozłożyła się liczebność młodzieży z rodzin niepełnych (31 osób, w tym 10 mężczyzn) i pełnych (38 osób, w tym 19 mężczyzn). Można uznać, że osoby te zachowują wyważony, umiarkowany stosunek do swoich rodzin generacyjnych, dostrzegając w nich zarówno mocne strony, jak i słabości.

Skupienie drugie tworzą 22 osoby, z czego większość (14 osób, w tym 3 mężczyzn) stanowią osoby wychowywane w rodzinach niepełnych. Są to osoby najbardziej niezadowolone ze swoich systemów rodzinnych, źle oceniające elastyczność, spójność i komunikację w rodzinie generacyjnej. Badani ci wskazywali również na znaczną chaotyczność swoich systemów rodzinnych oraz niezwiązanie, przejawiające się w braku bliskich więzi między członkami rodziny.

Skupienie trzecie najbardziej różni się od skupienia drugiego. Tu znalazły się osoby najbardziej zadowolone z rodziny, w jakiej się wychowywały. W skład tego skupienia weszło 49 osób, z czego mniejszość stanowią osoby z rodzin niepełnych (20 osób, w tym 4 mężczyzn). Wśród 29 osób z rodzin pełnych, które weszły w skład tego skupienia, znalazło się 7 mężczyzn. Osoby należące do tego skupienia

spostrzegają swoje rodziny jako zrównoważone w wymiarze spójności i elastyczności i zdolne do efektywnej komunikacji.

Układ skupień pokazuje, że co prawda typ rodziny nie jest jedynym czynnikiem decydującym o tym, jak badani postrzegają swoje rodziny, jednak wśród osób najbardziej niezadowolonych z funkcjonowania systemu rodziny generacyjnej najwięcej jest tych, którzy wychowywali się w rodzinach niepełnych (skupienie drugie).

Co ciekawe, między wyróżnionymi skupieniami brak jest istotnych różnic w skali sztywności - badani zakwalifikowani do wszystkich trzech skupień podobnie oceniają swoje rodziny pod tym względem. Prawdopodobnie wynik ten uwarunkowany jest specyfiką funkcjonowania w okresie późnej adolescencji. Na tym etapie rozwoju młodzież dąży do uzyskania jak największej autonomii. Z trudem znosi nadzór i konieczność podporządkowania się wymaganiom rodziców. Wyrażanie niezgody i sprzeciwu wobec panujących w rodzinie norm i zasad sprzyja rozwojowej separacji i indywidualizacji (Brzezińska, Appelt, Ziółkowska, 2016). Ocena rodziny dokonana przez adolescenta może być bardzo subiektywna i nieuwzględniająca wielu czynników obiektywnych, a prawidłowe oddziaływania rodziców, wynikające z prawdziwej troski i miłości, mogą być przez młodzież odbierane jako nadmierna ingerencja i ograniczanie autonomii. Wszelkie zasady i normy postępowania, obowiązujące w systemie rodzinnym, mogą być więc uznane za zbyt sztywne i ograniczające swobodę i samodzielność.

Podsumowanie

Wyniki prezentowane w tym opracowaniu należy traktować z pewną ostrożnością, bowiem próba badawcza nie jest reprezentatywna dla ogółu populacji. Pozwalają one jednak na sformułowanie kilku wniosków i postulatów.

Częściowo potwierdzona została hipoteza o różnicach w spostrzeganiu rodzin generacyjnych przez osoby wychowujące się w rodzinach o pełnej i niepełnej strukturze. Istotnie, okazało się, że młodzież z obu grup odmiennie spostrzega spójność i elastyczność systemu rodzinnego. Różnice te najbardziej uwidoczniły się w skalach niezwiązania, splątania i chaotyczności. Nie stwierdzono natomiast istotnych statystycznie różnic w spostrzeganiu komunikacji w rodzinie. Podobne wyniki dotyczące komunikacji uzyskała E. Napora (2013), stwierdzając, że komunikacja adolescentów z samotnymi matkami jest tak samo dla nich

satysfakcjonująca jak komunikacja z matkami z rodzin pełnych. Świadczyć to może o tym, że zadowolenie z komunikacji nie jest związane z typem rodziny, lecz z kompetencjami osobistymi rodziców.

Również w skali zadowolenia z funkcjonowania systemu rodzinnego różnice pomiędzy grupami nie były istotne statystycznie. Potwierdziło się natomiast założenie, że kobiety będą lepiej oceniać rodziny generacyjne, niż mężczyźni. Różnice te szczególnie widoczne były u młodzieży wychowywanej w rodzinach pełnych. W tej grupie mężczyźni zdecydowanie gorzej spostrzegali spójność swoich rodzin i komunikację między poszczególnymi członkami rodzin. Oceniali swoje rodziny również jako bardziej chaotyczne, niż kobiety. Co ciekawe, w grupie młodzieży wychowującej się w rodzinach niepełnych istotne różnice między kobietami i mężczyznami wystąpiły jedynie w skali sztywności - mężczyźni spostrzegają systemy swoich rodzin generacyjnych jako bardziej sztywne, niż kobiety.

Wyższe poczucie niezwiązania systemu rodzinnego, sygnalizowane przez osoby wychowywane w rodzinach niepełnych, wskazuje, że młodzież w takich rodzinach pozbawiona jest poczucia wsparcia w trudnych sytuacjach. Może to niepokoić w kontekście badań, z których wynika, że istnieje związek między niezwiązaniem w rodzinie a objawami depresji u dziewcząt (Trzęsowska-Greszta, Sikora, Kopec, 2014). Z badań K. Kalety i J. Mróz (2013) wynika, że obie skrajności wymiaru spójności, a więc zarówno splątanie, jak i niezwiązanie, wiążą się z poczuciem osamotnienia i mniejszą satysfakcją z kontaktów społecznych. Prawdopodobne jest, że młodzież z rodzin niepełnych doświadcza na co dzień poczucia osamotnienia i braku wystarczającego wsparcia, a dziewczęta wychowywane w rodzinach niepełnych mogą być bardziej narażone na wystąpienie depresji. Teza ta wymaga jednakże weryfikacji empirycznej.

W badanej populacji zaznaczyły się również istotne różnice w ocenie chaotyczności systemów rodziny pełnej i niepełnej. Badając związki pomiędzy funkcjonowaniem rodzin a kształtowaniem poczucia tożsamości u adolescentów, M. Wysota, A. Pilarska i K. Adamczyk (2014) uzyskały zaskakujące wyniki, wskazujące, że im wyższy poziom chaotyczności systemu rodzinnego, tym bardziej młodzież skłonna jest do dokonywania eksploracji w głąb oraz podejmowania zobowiązania i identyfikacji ze zobowiązaniem, które to działania są istotne w procesie kształtowania tożsamości dojrzałej. Ponadto u młodzieży oceniającej swoje rodziny jako chaotyczne badaczki stwierdziły mniejsze natężenie obaw oraz

trudności w zaangażowaniu się w istotne dla rozwoju tożsamości obszary. Może to prowadzić do wniosku, że znaczna chaotyczność systemu rodzinnego może stanowić dla dorastających impuls do poszukiwania większej stabilności w obszarze określenia własnej tożsamości. W kontekście takich spostrzeżeń, ciekawym może wydać się zbadanie, czy młodzież z rodzin niepełnych, która spostrzega swoje rodziny jako chaotyczne, istotnie różni się pod względem kształtowania tożsamości od młodzieży z rodzin pełnych, a więc - teoretycznie - zapewniających bardziej optymalne warunki dla kształtowania samego siebie.

Analiza skupień wykazała, że sama struktura systemu rodzinnego nie jest jedyną zmienną istotną w ocenie funkcjonowania rodziny, jednak w grupie osób najbardziej niezadowolonych znalazł się największy odsetek badanych wychowywanych w rodzinach niepełnych. Być może zmienną wartą uwzględnienia jest czas przebywania w rodzinie niepełnej. Może to mieć znaczenie szczególnie w sytuacji, gdy rodzina zmieniła swoją strukturę na skutek rozvodu rodziców. Badania pokazują, że po dwóch latach od rozvodu atmosfera życia w rodzinie oraz sprawność wychowawcza rodziców ulega poprawie, co sprzyja również powrotowi dzieci do równowagi (Herrington i in. za: Brągiel, 1999). Prawdopodobnie ocena rodziny, dokonana przez adolescentów tuż po doświadczeniu kryzysu związanego ze zmianą jej struktury, różniłaby się od tej, dokonanej kilka lat po zaistnieniu zmiany.

Jakość relacji z rodzicami i klimatu w rodzinie jest czynnikiem istotnym dla kształtowania kompetencji społecznych i emocjonalnych młodzieży (Wałęcka-Matyja, 2009, 2013; Błażek, Kaźmierczak, 2009). Ponadto wzorce funkcjonowania rodziny i relacji pomiędzy poszczególnymi jej członkami są dziedziczone w procesie przenoszenia transgeneracyjnego (Radochoński, 2007). W perspektywie funkcjonowania społeczeństwa istotnym jest zatem, aby stworzyć adolescentom jak najbardziej optymalne warunki funkcjonowania i dostarczyć odpowiednich wzorców, na których już jako młodzi dorośli mogliby bazować tworząc własne rodziny. Zmiany w funkcjonowaniu współczesnych rodzin są nieuniknione. Wynikają one z wielu czynników, w tym coraz większej społecznej akceptacji samotnego macierzyństwa czy rosnącego przyzwolenia na rozwiązanie małżeństwa przez rozwód. W takiej sytuacji zadaniem środowiska specjalistów: psychologów, pedagogów, socjologów, wydaje się poznawanie dynamiki i konsekwencji tych zmian i budowanie w oparciu o coraz większą ilość informacji programów wsparcia dla całych systemów rodzinnych i poszczególnych ich członków.

Bibliografia:

- Baran S. (2007), Dowartościowanie ojcostwa istotnym czynnikiem wsparcia dziecka i rodziny, (w:) *Dziecko i rodzina: społeczne powinności opieki i wychowania*, U. Gruca-Miąsik (red.), s. 94-107, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Bee H. (2004), *Psychologia rozwoju człowieka*, Poznań: Zys i s-ka.
- Beisert M. (2000), *Rozwód. Proces radzenia sobie z kryzysem*, Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Błażek M., Kaźmierczak M. (2009), Struktura rodziny pochodzenia a inteligencja emocjonalna jednostki, (w:) *Psychologia rodziny. Małżeństwo i rodzina wobec współczesnych wyzwań*, T. Rostowska (red.), s. 302-317, Warszawa: Difin.
- Brağiel J. (1999), Skutki rozwodu rodziców - z perspektywy dorosłego życia. *Roczniki Socjologii Rodziny*, XI, 175-182.
- Brağiel J. (2004), Rodzina w obszarze pracy socjalnej, (w:) *Praca socjalna - wielość perspektyw: rodzina - multikulturowość - edukacja*, J. Brağiel, P. Sikora (red.), Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Brzezińska A., Appelt K., Ziółkowska B. (2016), *Psychologia rozwoju człowieka*, Sopot: GWP.
- Conway J. (2014), *Dorośle dzieci prawnie lub emocjonalnie rozwiedzionych rodziców*, Warszawa: Logos.
- Cudak H. (2005), Oddziaływania wychowawcze na dziecko w rodzinach zrekonstruowanych, (w:) *Współczesna rodzina polska – jej stan i perspektywy*, H. Cudak, H. Marzec (red.), s. 73-80, Mysłówice: Górnooląska Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Czerederecka A. (2010), *Rozwód a rywalizacja o opiekę nad dziećmi*, Warszawa: LexisNexis.
- Early L., Cushway D. (2002), The parentified child, *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 7 (2), 163–178.
- Grygielski M. (1999), *Style komunikacji rodzicielskiej a identyfikacja dzieci z rodzicami*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Gumowska I., Koprowicz A., Piotrów E. (2017), Ocena własnego funkcjonowania szkolnego młodzieży z rodzin pełnych i rozbitych, (w:) *Teoretyczne i praktyczne aspekty współczesnej edukacji*, I. Surina, M. Chrzanowska-Gancarz (red.), s. 71-91, Bydgoszcz: Oficyna Wydawnicza Edward Mitek.
- Han-Ilgiewicz N. (1995), *Pisma, szkice, artykuły, rozprawy*, Warszawa: WSPS.
- Harwas-Napierała B. (2006), Komunikacja w rodzinie ujmowanej jako system w relacji rodzice-dzieci, *Roczniki Socjologii Rodziny*, XVII, s. 221-233.
- Kaleta K., Mróz J. (2013), Struktura relacji w rodzinie pochodzenia a poczucie wsparcia i osamotnienia, *Spoleczeństwo i Rodzina*, 35, 2, s. 87-104.
- Lewandowska-Walter A. (2009), Obszary problemowe i zasoby rodziny zrekonstruowanej, (w:) *Psychologia rodziny. Małżeństwo i rodzina wobec współczesnych wyzwań*, T. Rostowska (red.), s. 185-197, Warszawa: Difin.
- Liberska H., Matuszewska M. (2015), Modele funkcjonowania rodziny. Style wychowania, (w:) I. Janicka, H. Liberska (red.), *Psychologia rodziny*, s. 115-140, Warszawa: PWN.

- Margasiński A. (2006), Rodzina w Modelu Kołowym i FACES VI Davida H. Olsona, *Nowiny Psychologiczne*, 4, s. 69-87.
- Margasiński A. (2013), *Skale Oceny Rodziny. Polska adaptacja FACES IV Davida H. Olsona. Podręcznik*, Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Miller A. (1999), *Zniewolone dzieciństwo. Ukryte źródła tyranii*, Poznań: Media Rodzina.
- Minuchin S. (1974), *Families and family therapy*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Napora E. (2013), Komunikowanie się matek z dorastającymi dziećmi w rodzinach o różnej strukturze: perspektywa dorastającego, *Psychologia Rozwojowa*, 18,1, s. 45-56.
- Napora E. (2016), Wybrane zasoby osobiste matek a prężność adolescentów: różnicująca rola struktury rodziny, *Studia Psychologiczne*, 54, 3, s. 41-54.
- Obuchowska I. (1982), Psychologiczne aspekty dojrzewania, (w:) *Dojrzewanie*, A. Jaczewski, B. Woynarowska (red.), s. 131-206, Warszawa: WSiP.
- Piotrowska M. (2012), Rodzina – jej wartość i znaczenie z perspektywy życia Dorosłych Dzieci Rozwiedzionych Rodziców, *Wychowanie w Rodzinie*, 6, s. 43-61.
- Radochoński M. (2007), Transgeneracyjny mechanizm przenoszenia zachowań dewiacyjnych w rodzinie, (w:) *Dziecko i rodzina. Społeczne powinności opieki i wychowania*, U. Gruca-Miąsik (red.), Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Rostowska T., Borchet J. (2016), Proces parentyfikacji w kontekście teorii systemowej, *Roczniki Pedagogiczne*, 8 (44), 3, s. 5-21.
- Schier K. (2010), „Gdy dziecko staje się rodzicem” - odwrócona troska, czyli zjawisko parentyfikacji w rodzinie, (w:) *Bliskość w rodzinie. Więzy w dzieciństwie a zaburzenia w dorosłości*, B. Tryjarska (red.), s. 63-80, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Seligman M., Walker E., Rosenhan D. (2003), *Psychopatologia*, Poznań: Zysk i S-ka.
- Siewierska A., Śliwczyńska J., Misiec M., Namysłowska I. (2010), Więzy czy więzania - przebieg procesu separacji międzypokoleniowej w rodzinach dorastającej młodzieży, (w:) *Bliskość w rodzinie. Więzy w dzieciństwie a zaburzenia w dorosłości*, B. Tryjarska (red.), s. 81-97, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Szukalski P. (2004), Rodziny i gospodarstwa domowe w Polsce i w krajach UE, (w:) *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie polskim*, W. Warzywoda-Kruszyńska, P. Szukalski (red.), s. 23-47, Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Trzęsowska-Greszta E., Sikora R., Kopeć W. (2014), Typ relacji w rodzinie a ryzyko depresji w fazie dorastania - w ujęciu teorii systemowej rodzin, *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*, 3(19), 186-204.
- Tyszka Z. (1974), *Socjologia rodziny*, Warszawa: PWN.
- Tyszkowa M. (1974), Charakterystyka typowych środowisk wychowawczych: rodzinnego, szkolnego i pozaszkolnego, *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 3, s. 2-7.
- Wałęcka-Matyja K. (2009), Zachowania agresywne i ich predyktory osobowościowe u młodzieży z rodzin o zróżnicowanej strukturze, *Polskie Forum Psychologiczne*, 14, 2, s. 195-207.

- Wałęcka-Matyja K. (2009), *Zachowania społeczne młodzieży a uwarunkowania rodzinne i osobowościowe*, Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Wałęcka-Matyja K. (2010), Rodzinne uwarunkowania poczucia bezpieczeństwa młodzieży z rodzin pełnych i niepełnych zrekonstruowanych, (w:) *Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego*, T. Rostowska, A. Jarmołowska (red.), s. 46-64, Warszawa: Difin.
- Wałęcka-Matyja K. (2013), Jakość klimatu emocjonalnego rodzin pochodzenia adolescentów jako predyktor ich kompetencji emocjonalnych, *Studia Dydaktyczne*, 24-25, s. 273-287.
- Wałęcka-Matyja K. (2013), Między zaradnością a bezradnością młodzieży z rodzin o zróżnicowanej strukturze, *Psychologia Wychowawcza*, 4, s. 93-115.
- Wysota M., Pilarska A., Adamczyk K. (2014), Specyfika funkcjonowania rodziny w percepcji adolescentów i młodych dorosłych a formowanie się ich tożsamości, *Psychologia Rozwojowa*, 19, s. 103-120.